

ÜLDNIMI PEKKA, ÜKSAINUS LILJA

Pekka Lilja. Koos lahus. Uurimusi ja kriitikat eesti ja soome kirjandusest. Koostanud P. Lilja, Mart Velsker. (Studia litteraria Estonica 19.) Tõlkinud Ene Kaaber, Andres Langemets, Margit Langemets, Heldur Niit, Ele Süvalep, Linda Uustalu, Eva Velsker jt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017. 374 lk.

Soomlased on ikka olnud agarad eesti kirjandust, kirjanduslugu ja ajalugu üldistaval ja „mujal maailmas” läbilöögi- jõulisel moel kirja panema. Esimene lause on meelega provokatiivne, et oleks võimalik kohe vaielda. Selgituseks siiski niipalju, et „mujal maailmas” tähistab lisaks soomekeelsele ka ingliskeelset kultuuriruumi, sest just hiljuti kohtasin ühe Eesti ajaloo vastu huvi tundma hakanud ameeriklanna lugemislaua ainsa ilukirjandusteosena Sofi Oksaneneni romaani „Kui tuvid kadusid” ingliskeelset tõlget. Ainus eestikeelne autorimonograafia Jaan Krossist on meil ka Juhani Salokandle käsitluse tõlge. Ja kui haarata üksikautori kirjutatud Eesti ajaloo kompaktse üldkäsitluse järele, siis kõigepealt oli meil eesti keeles Seppo Zetterbergi „Eesti ajalugu” (soome k 2007, tõlge eesti k 2009) ja alles 2018 ilmus Enn Tarveli „Eesti rahva lugu”. Perioodide, teemade ja üksikküsimuste käsitlemisel on pilt muidugi teistsugune, eriti väärrib hindamist eestlaste kollektiivne töö aja- või kirjandusloo läbikirjutamisel.

Milline võiks aga olla lugemiseks sobiv taustamaterjal nõukogude perioodi eesti kirjanduse juurde? Eelkõige muidugi ajakirjanduses ilmunud sünkroonkriitika, mis kujunes justkui omaette rahvuslikuks institutsiooniks, aga mõistetavatel põhjustel ei saanud kriitika rääkida otse ja kõigest, vaid tunnustas ja arvustas varjamisi – ridade vahelt, nagu seda tegi ka ilukirjandus. Samuti

ei saanud pagulaste Manas ja vähesel määral ka mujal ilmunud arvustused, kui need olid piisavalt targad, alati pakuda kodumaal ilmunud teoste kohta ausaid ja avameelseid tõlgendusi. Ning seda põhjusel, et kui teos kõigi oma alltekstide ja vihjetega oligi tsensori valvsa pilgu alt läbi libisedes trükki jõudnud, võis läbinägelik vaade väljastpoolt tõmata autorile takkajärgi ikkagi häda kaela. Teise maailmasõja järgse kirjandusloo ulatuslikumat läbikirjutamist pärssis pagulastel aga kaine arusaam, et kodumaist tausta ja ideoloogilist konteksti ei tunta piisavalt. See oli ka põhjus, miks 1973. aastal ilmus Lundis Mägi-Ristikivi-Kangro „Eesti kirjandus paguluses 1944–1972”, aga mitte mõlemal pool raudset eesriiet loodud kirjanduse ülevaade, nagu algselt, 1960. aastate keskpaiku oli kavatsetud. Tollast kodumaist kirjanduse ja kirjastamise tausta selgitavad allikapublikatsioonid, nagu ka hulk tsensuuri kurioosumeid käsitlevaid artikleid ja memuaare ilmus alles hiljem.

Sellisel taustal on Pekka Lilja esimene nõukogude eesti kirjanduse sõltumatu ja nüüdseks möödapääsmatu uurija ja kriitik. Oletan, et 1943. aastal Ida-Soomes Savonlinna lähedal sündinud Lilja kujunemise üheks oluliseks stardipakuks oli ohvitserist isalt päritud patriotism, mis võis vajadusel ka üsna sõjaka väljendusviisi leida. Teine hea eeldus suveräänseks uurijaks saamisel oli asjaolu, et Lilja asus õppima Jyväskylä ülikooli. Seal töötas tollal assistendi ja eesti keele lektorina Leho Võrk (1910–1978) ning käisid eesti kirjandusest loengukursusi pidamas pagulased naabermaalt Rootsist: Arvo Mägi ja Helmi Eller. Helilooja Enn Võrgu noorem vend Leho Võrk oli soomepoiss, kes oli jäänud Soome ja suutis end varjata, kui Valtiollinen Poliisi ehk Valpo arreteeris 1947. aastal tema relvavendi ja andis nad Nõukogude Li-

dule välja. Tuntumaid nende hulgas oli hilisem soome-ugri keelte professor Paul Alvre. Seda eestlaste väljaandmist on käsitlenud Arved Viirlaid oma romaanis „Märgitud”, millele on pühendatud ka Lilja esmakordselt 1994. aastal Loomingus ilmunud artikkel „Head ja pahad soomlased Arved Viirlaiu romaanis „Märgitud””. Väärrib tähelepanu, et kuigi soome keelde on tõlgitud mitu Viirlaiu romaani, on „Märgitud” kui otseselt hellal Soome ainesel põhinev teos seni tõlkimata. Viirlaiu romaaniga on Liljal isiklikumgi suhe: tema sugulasega abiellunud, hilisem Hageri kirikuõpetaja Paul Saar (1919–2010) anti samuti välja ja Viirlaiu romaanis on ta teoloogiaüliõpilase Harras Kiviloo prototüüp. Siit siis ka Pekka Lilja silmapaistev huvi soomepoiste kirjanduse (peale Viirlaiu eelkõige Raimond Kaugveri ja Heino Susi) vastu.

Võib-olla on mu järelendus liiga lihtsustav, kuid mulle tundub, et Soome sisemaal aeti Eesti asja teistmoodi kui pealinnas Helsingis, kus alates 1964. aastast järgiti pigem president Kekkoneni juhiseid: soomlased arendagu ametlikult rohkem suhteid kodumaal elavate eestlastega ja pagulased jäägu eraasjaks. Inertsist töötas see soovitus kuni nõukogude aja lõpuni. 1982. aastal asutatud Tuglase Selts ei olnud küll kuigivõrd poliitiline ega ideoloogiline, kuid oli suunatud rohkem Eestis elavatele inimestele. Kodueestlaste jaoks oli Kekkoneni antud suund muidugi eluliselt oluline ja aitas hiljem kaasa ka Eesti taasiseseisvumisele.

Silmas pidades enesestmõistetavat tõsiasja, et oma vaenlast tuleb tunda, relvastas Pekka Lilja end varakult sotsialistliku realismi teooriaga, suhtudes sellesse mõistagi kriitiliselt ja lammutavaltki, ning väitles end Hans Leberechti, Osvald Toominga ja Aadu Hindi teoste toel 1980. aastal doktoriks väitekirjaga „Positiivisen sankarin tulo neuvostovirolaiseen romaaniin”. Teema valiku ja selle julge käsitluse tõttu andis Endel Sõgel Liljale valgekaartlase hüüdnime.

Seda enam hindasid Lilja tegevust sõltumatu Soome silla ehitajana rootsieestlased. See tähelepanek lähtub Lilja kogumikule „Koos lahus” tänuväärusel kombel lisatud bibliograafiast, mis sarjas „Studia litteraria Estonica” varem ilmunud Andres Ehini mälestusteose „Täiskui” (2012), Thomas Salumetsa artiklikogu „Mõju mõnu” (2014) ja Cornelius Hasselblatti artiklikogu „Eemalt vaadates” (2015) eeskujul avardab raamatu piire ja tarvilikkust väljapoole kaante vahele mahtunud tekstidest. Ainult selle väikese märkusega, et bibliograafias (lk 367) osutatud Stockholmi Eesti Päevalehe 1968. aasta 10. detsembri numbrist ei leidnud ma DEA ega DIGAR-i abil refereeringut pealkirjaga „Eino Leino unistas sangari surmast Eesti Vabadussõjas”. Küll aga leidsin selle Torontos ilmunud ajalehest Vaba Eestlane 5. veebruaril 1969, kusjuures allikaks on tõepoolest Eesti Päevaleht, ent kahjuks dateerimata number.

Pärast erifondide avanemist ei tohiks Pekka Lilja olla Eestis ei konverentsidel esinejana, lektorina ega kultuuriväljannete autorina enam kuigivõrd tundmatu. Kuid esmakordselt raamatuga eesti lugeja ette astudes saavad tema varem siinpool lahte ilmunud tekstid uue elu. Kogumikku on koondatud meile huvipakkuvaim ja ilmselt ka ajatumaks arvatud materjal nii eesti kui ka soome kirjandusest. Pikemat mõotu 17 artiklit on pandud pealkirja alla „Uurija urgitemas”, mis sisaldab ka olulisemaid peatükke Lilja doktoritööst. Lühemaid ja arvustuslikke-päevakajalisemaid sõnavõtte on pealkirja all „Rahvalalgustaja Soome sillas” kokku 32. Mõlemast tsüklist ligikaudu pooled ilmuvad eesti keeles esmakordselt. Kummardus kogumiku koostajaile, samuti tõlkijaile! Sisesejuhatava saatesõna on kirjutanud Cornelius Hasselblatt, kes tunnistas Lilja uurimistööst eespool nimetatud möödapääsmatust ja nimetab seda teedrajavaks. Kui nii, siis võib siin oletada ka õpetaja-õpilase suhet, mille puhul õpetajal on põhjust vaid uhkust tunda, sest õpilane

on tema tööst innustust saanud ja sellest ka üle kasvanud. Ma ei pea siin silmas mitte ainult suurt ja algselt saksa keeles ilmunud kirjanduslugu, vaid pigem seda, et Hasselblattil jätkub silma ja südant mitte ainult sangarite, vaid ka luuserite jaoks. Mis aga ei anna sugugi põhjust nuriseda Pekka Lilja raamatu üle: see on kompaktna ja terviklik, osalt hariv, osalt vanu asju teravalt meelde tuletav ning selge ja huviga loetav. Selle esitlusel Tartus oli ka Jyväskylä ülikooli emeritiprofessor ise endistviisi vaimukas ja täis väitlusindu.

Ma ei näe põhjust milleski olulises Pekka Liljaga väidelda. Tema esitatud sotsrealismi murenev vundament sundis mindki korraks riuli tagareast Lenini kõite järele haarama, aga ka Bernard Kangro „Kivisilda” meenu-tama. Kriitiline kõrvaltvaade eesti kirjandusele on igal juhul tervitatav ja tervislik, sest Lilja ei kasuta eufemisme ja nimetab asju õigete nimedega. Muidugi soojendasid kirjanduskäsitlused, ent suurema huviga lugesin kogumikust eesti kirjanduse Soomes ilmunud ja meil seega vähem tuntud arvustusi, olgu siis Jaan Krossi, Mats Traadi, Mihkel Muti, Mihkel Tiksi teoste või Lilli Prometi praeguseks vist üsna unustatud „Primavera” kohta. Vähemalt viimase puhul on Lilja sunnitud vahendama konteksti mitte tundva soome lugeja, vahest siis ka iseenda kimbatust, tõrget kommunikatsioonias, milles ta näeb omamoodi voorustki: „[---] eesti lugeja, kellele Prometheus oma sõnad suunab, teab palju sellist, mida meie ei tea. Ja ta on ka kogenud palju sellist, mida meie kogenud ei ole. Aga selle tõttu suudab Prometheus anda aimu teisest maailmast, mis lähedusest hoolimata on ometi hoopis teistsugune.” (lk 229)

Mainisin eespool, et Pekka Lilja, keda võiksime pidada nii Soome kui ka Eesti patrioodiks, on kohati sõjakas. Sõjaraomaane käsitledes tunnistab Lilja, et soome sõjakirjanduse etalonromaanile, Väinö Linna „Tundmatule sõdurile” on

kunstiteosena tunduvalt lähemal Juhani Peegli „Ma langesin esimesel sõjasuvel” kui Heino Susi „südamest kirjutatud mõjuv teos” „Soomepoiste laul” (lk 286). See on õiglane hinnang. Aga Lilja sõjakus tuleb ilmsiks vahest ka siis, kui ta kõrvutab Teise maailmasõja romaane Albert Kivika Vabadussõja-ainelise romaaniga „Nimed marmortahvil” ja toob nende kõrvale Tšetšeenia lootusetu võitluse 1990. aastatel.

Kummardusi Lilja tõepoolest ei tee. Aga tema relv on sõna ja sellega käib ta osavalt ringi ka siis, kui ta vahest tundlikuma lugeja jaoks riivab poliitkorrektsuse piire. Kui Lilja oleks sündinud mitte 1943, vaid parkümmend aastat või ka pool sajandit varem, oleks kas vastavalt Talvesõjas või Vabadussõjas nii mõnigi *ryssä* temalt tina saanud. Selle Liljalt endalt laenatud sõna kohta loetagu lähemalt kogumiku artiklist „Runebergi *ryssä*’d” (lk 198–203), mis on päris vaimukas käsitlus selle rootsi keelest laenatud sõna tähendusest J. L. Runebergi luuleteose „Lipnik Ståli lood” kahe soomenduse, Paavo Cajanderi ja Otto Mannineni tõlke põhjal. Vahest peaksime olema ka meie, eestlased, haa-vunud, kui oma elus esimest kohatud eestlast kirjeldab Lilja kui keskealist alkohoolikut Malmö sadamas (lk 346)?

Mu enda praeguste mõttekäikudega haakus kõige enam Lilja kriitiline hinnang Juhani Sipilä väitekirjale Antti Tuuri Põhjamaa-sarjast, mille kuuest kõitest on neli ka eesti keeles saadaval. Arvustusel on kõnekas pealkiri „Lagedike mehi teooriahärrad ei käsuta” ning see võiks äratada huvi nii Tuuri romaanide vastu kui ka ärgitada arutelu selle üle, milline peaks olema Eesti kirjandusteaduse paradigma. Soome kirjandusteaduse kohta küsib Lilja oma arvustuses just nõnda. Kui Lilja heidab Sipilä väitekirjale ette teooria nappust, ent mõönab soome kirjandusuurimusele traditsiooniliselt omast üldarusaadavust, võiks ka eesti kirjandusteaduse ees näha küsimuseasetust: kas kirjutada „meile”, mis üldarusaadavuse kõrval tähendab

paratamatult ka suuremat rahvuslikku rõhuasetust või isegi sõimata saanud essentsialismi, või siis mis tahes teooriaga relvastatult ja iga hinna eest orienteeruda kirjandusteaduse ekspordile, rahvusvahelisusele? Teine võimalus on kahtlemata vajalik ja pretensioonikas, kuid jõukohane vaid vähestele. Selline dilemma on eesti kirjandusuurimuses igal juhul õhus, ehkki veidi teistsuguse rõhuasetusega kui Liljal, kes rahvusvahelisust ei toonita.

See, kuidas „Koos lahus” autor paaril korral nimetab soomlasi üldnimena

porodeks ja pekkadeks, julgustas mind arvustust just nõnda pealkirjastama. Ühtlasi teadmisega, et Pekka Lilja on meie eesti ja soome kirjandusuurimuses ainus ja möödapääsmatu. Kui raamatus puudujääke otsida, siis võinuks selles olla ka korralik akadeemiline intervjuu Pekka Liljaga, mis muu hulgas sisaldaks vastuseid küsimustele, kas ja kui-võrd ebamugav on tal olnud oma uurimisteemasid Soomes käsitleda.

JANIKA KRONBERG